Давно се було. Не тільки часи ті, але й спомини про них замеркли вже в душі. Часом тільки, мов блискавка крізь пітьму, проблиснуть ті давні хвилі і навіють невимовну тугу на серце. Вони міняються, мерехтять, радість, страх, сміх і сльози переплітаються в них, а пам'ять ледве може з тих поуриваних, безладних спогадок зложити живу, правдиву картину.

Я бачу себе маленьким п'ятилітнім хлопчиною посеред цілої юрми таких самих крикливих, веселих, як і я, сільських хлоп'ят. Літо. Надворі тепло, сонце сипле огнем із погідного неба, але ми, заняті забавою під шопою, в холодку, не чуємо спеки. Далі всі ми побігли на обору, поперелазили через перелаз (деякі навіть, мов миші, попересувалися крізь діри в плоті) до сусіднього Микитичевого саду. Тут дерев багато, холодно, і зілля всякого, мов на пастівнику, і побігати є куди. Як ми любили бігати та бавитися в тім саду!

Але одно було в нім найцікавіше для нас і найпринадніше — се величезний, з на сажень у промірі, грубий, високий і дуже конаристий дуб, що, немов зелена кругла баня, виднівся здалека над нашим маленьким селом. Він стояв коло самої дороги, припирав до плота, і там у куті, немов діти, сховані за вітцем, росли довкола його величезного пня широколисті лопухи, кропива та подорожник. Але з переднього боку, від стежки, місце було гладко витоптане, — тут ми найліпше любили ховатися перед дощем, мов під безпечну стріху, тут були супокійні, бо місце було якраз насеред саду, оддалік від хат, так що ніхто на нас не сварив за крик або занадто охочу біганину.

А предметів до забави і місця до бігання було тут багато.

— Ану, хлопці, ланцюги плести! — кликне один, і зараз уся юрма розбігається по саду і рве подорожники, відриває цвіти, а з м'яких рурковатих стрілок робимо довгі-довгі ланцюги, все досилюючи більше і більше огнив, поки долішні не розірвуться від тягару всеї маси.

Обвішаємося тими ланцюгами від ніг до голови, поспутуємося ними докупи в колесо і в ряд і біжимо, біжимо доріжкою вниз садом, аж високі головки бур'яну та широке листя лопухів шевелиться за нами.

— Гей, гудзиків давайте! Що то, ми не жовняри? — кричить один, і всі покинули порозривані ланцюги і пнуться між грубі лопухи, пригинають їх гілки і обривають головастий, гачковатий цвіт білявої, олов'яної барви, який так легко чіпляється одежі. Ось з криком несуть у капелюхах цілі купи головок, сідають рядом під дубом на землі, а один припинає кождому за чергою по кілька гудзиків до пазухи і кождого напоминає: "А добре мені справуйся! Тепер ти оськовий".

Вже гудзики поприпинані. "Еб-тех!" — кричить комендант — і всі встають. "Бігаць!" — комендерує далі, а сам пустився наперед, а за ним увесь ряд знов з криком летить униз садом, затискаючи руками капелюхи на головах...

Але ось ми потомлені від довгого бігання.

— Ходіть сідати! — говорить дехто слабший, задиханий, почервонілий від спеки і втоми.

— Почекайте, і я зараз прийду! — кричить Митро.

— А ти куди біжиш?! — кричимо за ним.

— Ідіть, ідіть сідати, я вам щось принесу, таке гарне!

Ми посідали, віддихаємо і ждемо Митра. Се був син Мельникової Анни, що коморувала в Микитича зі своєю молодшою сестрою, яку ми, діти, звали Напудою — така звичайно ходила понура, гризька, розтрепіхана, нечесана та немита.

Мати Митрова і Напуда були чужі в селі: ми не знали, відки вони прийшли до нашого села. Вони пробували по службах по сусідніх селах, поки в старшої сестри не вродився хлопець. Тоді вона пішла до Дрогобича і нанялася за мамку у жида, а Митро ріс десь на вихованні в однім підміськім селі аж до п'ятого року. Тоді його мати покинула служити в місті і прийшла в наше село враз зі своєю молодшою сестрою та впросилася до Микитича на комірство за відробіток. Ми, хлопці, не раз наслухалися дома багато бесіди про Мельникову Анну, — а навіть до Митра чули якесь потаємне обридження за те, що він був байстрюк, а його мати служила у жидів; отим-то ми й його вважали немов напівжидиком.

При тім сама постава, вдача і лице Митра, все те надавало йому якусь дивну ціху, відрубну від інших сільських дітей. Малий, підсадкуватий, чорний на лиці, з великими витріщеними очима без блиску і живості, він звичайно був найтихіший у нашій громаді, бігав поряд з іншими немов з мусу, при перегонах усе лишався на самім заді, при всім і всюди держався якось збоку, немов знав і чув сам, що він тут не свій, що тут нерадо приймають його. А проте ніколи не відставав від нас, — тягся всюди, куди ми бігли, хоч по всьому видно було, що наші забави не дуже бавлять його. В усій його вдачі й бесіді було щось повільне, розлізле, забудькувате, він усе виглядав мов прибитий і сонний, і се ще більше відпихало нас від нього. Але неприязні та сварки з ним у нас не було ніколи. Ні в чім він не супротивлявся, що робили інші, те й він, а в жодного з нас не було ніколи настілько смілості, ані серця, щоб зачепити, зобидити його. Так він і плентався поміж нами і по найбільшій часті ми серед голосних дитинячих забав забували про Митра, хоч тут-таки посеред нас і він крутився, сопів та дивився на нас своїми чорними, немов скляними очима.

Але часом, коли всі ми помучилися і сиділи тихо, віддихаючи де-будь у холодку, Митро нечайно немов оживав, починав оповідати нам казки, а все такі страшні та понурі, що не раз не один менший слухає, слухає його, мов причарований, і ні з сього ні з того розплачеться. В таких хвилях, коли довкола всі сиділи тихо і тривожно слухали оповідання,

коли закляті царі, нещасливі діти, казочні звірі та палаци пересувалися, немов живі, поперед очима дітей, Митро оставався все однаковий і говорив таким рівним та холодним голосом, що нам від того голосу ставало ще страшніше, і ми в білий день мимоволі тислися одно до одного, не сміючи, одначе, перервати Митрову бесіду. І що найцікавіше, Митро говорив таким поважним тоном, описував усякі дива так докладно, зупинювався на всякій дрібниці так довго, немов усі ті страшні історії сам бачив та пережив. Часом і пісні співав, але ті пісні, звичайно якісь короткі, однотонні уривки, морозили нам кров у жилах, ми блідли, дрижали і не сміли рушатися, слухаючи його глухого, не зовсім приємного голосу.

— Відки в тебе такі співанки та байки?! — питали ми не раз.

— Тітка навчила, — відповідав коротко Митро.

Се він про Напуду говорив.

І тепер ми сиділи мовчки, чекаючи Митра. Ось він волочиться повільно горі садом і несе в руці кілька галузок "песього молока", за яким, видко ся, бігав аж униз берегом над потік, де на піску росли його цілі купи.

— А ти нащо се нарвав? — крикнув до нього один хлопець. — Кинь се геть, то нечисте зілля. Татуньо казали, що сього не годиться рвати.

— Тихо! — відповідає холодно Митро. — Сідайте довкола, щось вам покажу.

Ми посідали довкола, а Митро всередині.

— Ви знаєте, що в тім зіллю всередині?

— Песє молоко, — відповіли ми. — Ади, лиш розірви галузку, зараз потече.

— Ні, се не песє молоко, — відповідає поважно Митро, — се кров.

— Чия кров?

— То був такий кріль і мав три сини. А кріль поїхав на війну, а сини були маленькі ще, а при них лишилася лиха мачуха. А кріль каже до неї: "Пам'ятай мені, аби-сь мені моїх синів доглядала, аби-сь їм давала молока та хліба пшеничного з медом, бо як верну, а їх не застану, то біда твоя". А як той кріль поїхав на війну, то був там три роки, а як прийшлося вертати назад, то він їде через міст, а на мості його кінь спотикнувся і зломив собі ногу. А кріль став та й каже: "Ов, щось буде зле. Певне, вже нема моїх синів". Але тут чує, з-під моста співає щось:

Виїдь, виїдь, крілю,

На червонім коню!

Твої сини порубані,

Під тим мостом закопані.

Кріль зазирає під міст — нема нікого, тільки на однім місці на піску поросло багато зілля, — от такого. Кріль зачав те зілля рвати, а з нього зачала капати кров. То тоді кріль пізнав, що се його синів кров, і закляв те зілля. "Зілля, зілля, — каже, — не показуй ти людям, що се кров у тобі, але показуй, що молоко". І відтоді як хто вирве се зілля, то йому здається, що то в нім молоко, а то-то кров. А дивіть, я вам зараз покажу, що то кров.

Ми тремтіли і дивилися на Митра. Він узяв тонесеньке сухе стебельце, зігнув його в маленький подовгастий перстінь і послинив

так, що слина стала плівкою на цілій дірці перстеня; потім підпустив у ту плівку соку з песього молока, і ми побачили відразу, як по плівці з слини розливалися різнобарвні колісця, які чимраз більше переходили в червоний, кровавий колір. Нас проняло морозом, а Митро спокійно, своїм однотонним голосом, мов забувши все довкола, почав співати:

Виїдь, виїдь, крілю,

На червонім коню,

Твої сини порубані,

Під тим мостом поховані.

— Митре, Митре! — почувся ось-ось за нашими плечима хрипливий, немов гробовий голос. Ми трохи не скрикнули всі з переляку, і в одній хвилі обернулися за голосом. За плотом стояла Напуда.

Напуда була дівчина літ несповна сімнадцяти, низька, також чорна на лиці, з плоским носом, низьким чолом і такими ж великими та мутними очима, як і в Митра. Я ніколи не бачив її веселою, говіркою, не чув від неї жарту, ані пісні, не видав її пристроєною, як інші сільські дівчата. Все понура та мовчазлива, вона ходила, мов сонна, а останніми часами стала ще понуріша. Ми, діти, навіть боялись її потроху і, коли здибалися з нею на дорозі, все обминали її мовчки, немов ось-ось ждали від неї якогось лиха. Але причиною того страху не були її поступки: вона ніколи не сказала нікому й лихого слова, тільки та її понурість, мовчазливість та забитість, що виразно малювалася на її невродливім буцматім та трохи піганистім лиці, в її очах і лінивих, мов за напасть, рухах. Усе те відраджувало від неї не тільки нас, дітей, чутких на всяку дрібницю, але й старших.

Ніхто не сказав про неї ніколи й одного слова без якоїсь відрази та погорди, хоть і злого ніхто не міг про неї сказати. Правда, ніхто не

допитувався, як вона зросла, і як жиє тепер, відки походить ота її забитість та заляканість, а раз похопивши назву "Напуда", кождий тою згірдною назвою збував усе, не додивляючися, чи під тою згірдною назвою і під тою відразливою поверховністю не б'ється, не тремтить та не мучиться живе людське серце, що бажає щастя і життя не згірше всякого іншого. Та й чи є в наших селян час і вмілість розбирати се все, а особливо там, де людина, загукана та забита довгими літами недолі і приниження, відмалку погорджувана, поштуркувана та висміювана, стягається сама в собі, корчиться, мов проколений слимак, та ховається тривожно з усім, що виявлювало би в ній живого чоловіка. І я пізнав, правда, по довгих літах, що такою людиною була Напуда.

— Митре, чи ти тут? — кричала вона з-за плота. — Ходи сюди.

Митро встав якось швидше і живіше, ніж звичайно, і пішов до перелазу, що виходив на вулицю. Перелізши пліт, він підбіг до Напуди. Вона була одягнена зовсім так, як звичайно, в грубій, зрібній, брудній сорочці і мальованці, без хустини на голові. Вітер розвівав її давно незаплітані чорні коси, в яких декуди стриміли стебла соломи. Вона взяла Митра за руку і, не говорячи з ним нічого, пішла долі вигоном у поле.

А ми все ще сиділи під дубом, не рушаючися, а серед нас лежала купка "песього молока", що її приніс Митро. Аж по добрій хвилі ми, так сказати, протверезилися і почали знов свої забави.

— А не знати, куди вони пішли? — сказав один із нас.

— А побіжім лише за ними, подивімося.

— За Напудою? — сказав котрийсь з якимось острахом у голосі. — Хіба не знаєш, що вона чарівниця?

— Та що, ми здалеку, — сказав другий. — Ходім на вигін.

Ми вилізли на вигін і побігли вниз, а потім звернули на поле, в той бік, куди пішла Напуда з Митром. Але на полі ми не могли знайти нікого і, набігавшися доволі по дорозі, вернули над вечором назад додому.

Другого дня по обіді я сам якось бавився на оборі, стругав копанички до санок, коли втім крізь пліт із Микитичевого саду зазирає Митро. Він дихав дуже швидко і ледве-ледве прошептав до мене:

— Івасю!

— Га? То ти, Митре?

— Я. Знаєш що? Іди до хати та винеси мені хліба, а великий кусень. Мамі нині нестало.

Митро не перший раз просив у мене хліба. Я не питався його більше, тільки побіг до хати. На щастя, мама вийшли були до городу, а то би, певно, були насварили на мене, нащо беру такий великий кусень хліба. Але, йдучи коло стола, я побачив, що мама напекли бульбяних малаїв (пляцків без тіста), і, не надумуючися, уломив мимоходом піводного ("Скажу, що я з'їв. А що ж то, хіба я не годен?" — мигнула в мене думка.) і побіг з тим усім до Митра.

Яким дивним, невимовним поглядом зирнув він на мене, ховаючи за пазуху хліб і малай! Мені стало чогось і любо, і страшно…

— Треба бігти! — шепнув він і щез.

— Куди, Митре? — запитав я, але Митро не чув уже мого запитання.

При полуденку поміж іншою бесідою наймит Микола, вічно сердитий на всіх і все, сказав спльовуючи:

— Або от!.. Здибає мене ось Анна, та, що в Микитича коморує. "Чи не видів ти, мой, моєї дівки?" Тьфу на тебе, маро, — мені, старому, ще за її дівками пантрувати?..

— Або де ж її дівка поділася? — запитала служниця Марина.

— А дідько її, — дух святий при їджінню, — знає. Десь як учора щезла, та й таки й дома не ночувала. Ні відшукати, ні відпитати.

— Гм! Певно, то... вже, — пробуркотіла Марина, наливаючи з великого кітлика борщ. Я не міг зрозуміти, що то таке "вже"; більше про се не було бесіди, так що я й не дізнався, що робиться з Напудою. Аж ось вечором, як уже худоба прийшла з паші, чую — крик на вигоні, плач, сварка. Всі ми, хто був у хаті, повибігали подивитися, що там таке. На вигоні вже стояли люди, охали, зацитькували та вговорювали когось.

— Що тут таке? Що таке? — питалися люди, збігаючися з усіх боків.

— Та от Анна хлопця трохи не обезвічила.

— Здуріла жінка та будяками хлопчища, — аж бідному плечі кров'ю підплили.

Я протиснувся крізь громаду, щоб поглянути на все.

— Я його, шибеника, на смерть заб'ю, — кричала Анна, вимахуючи цілою в'язанкою будяків. — Я його в дим догори ногами повішу! Най скаже, де тамтота плюгавиця поділася!

— Та як він вам скаже, коли не знає? — уговкували Анну жінки.

— Ага, не знає? Злодій один; не бійтеся, він добре знає! Нині бігав увесь день ніт вісті куди! Чуєш мені ти, пришку? — грозила вона

Митрові. А він, бідний, притулився до одної жінки і стояв ні живий ні мертвий, здавалося, що не бачив нічого, не чув, тільки хвиля від хвилі хлипав.

— А йди ж ти, Анно, йди! — заговорив старий Прокіп, найстарший дід у нашім селі. — Чи ти вдуріла, чи тобі й той розум виплив, що сь його не мала? Та так дитину скарувати, га.

За плечима Анни стояв Микитич і мовчки дивився на все.

— Та ви би, куме Микитичу, не дали їй, — загомоніли жінки.

— А що кумові Микитичеві до мене та й до мого хлопця! — закричала Анна. — Може, то його?.. Права не має!.. Що схочу, те з ним зроблю!

Микитич скривився, мов перець розкусив.

— Та не дуже я й кваплюся, — сказав він, осміхаючися насилу, якось прикро, — не дуже я й кваплюся мішатися в твоє право! Роби собі, про мене, з ним, що хочеш!

Він пішов. Настала хвилева мовчанка.

— Ходи до хати, ти, драбе один! — крикнула Анна і вхопила Митра за руку.

— Не піду, ти мене заб'єш! — сказав Митро таким твердим та рівним голосом, немов свято був переконаний про се.

— Анно, — загомоніли жінки, — май же розум! Що дитина винна, за що будеш бити його? Фе, стидайся.

— Ти сама стидайся, багачко зателепана! — закричала Анна. — А я чого б мала стидатися? Я чень мати своїй дитині, — я виб'ю, я й помилую!..

І Анна взяла Митра за руку і повела додому. Він не плакав, не кричав, не опирався, — тільки раз обернувся і поглянув по людях, але таким поглядом, що мені стало від нього страшно, страшніше, ніж від його казки.

— За що вона хлопця вчепилася, чого від нього хоче? — питалися деякі люди.

— А от десь дівка поділася, а він буцімто знає, де вона.

— Ба, та чого дівка втекла?

— От дурна! Адже знаєте, їй уже час приходить. Певне, боїться сестри та й того сумлінника Микитича.

— От говоріть, говоріть: дурна! — сказав один чоловік. — Мала вона свій розум у голові, але затовкли, зацьмали. Господи, що тота дівчище не натерпілася за свій вік. Та як тут не вдуріти хоть би й наймудрішому! Адже якби я вам зачав розповідати, то й до рана не переповів би.

— Но, но, ти, оповідачу мій, знов розбалагуришся, — задріботіла його жінка. — От ходи додому! Не видиш, які хмари сунуть, дощ буде!

Всі люди поневолі озирнулися на захід. Над Ділом зависла страшенна синява, в якій щось клекотіло, мов у кітлі, і щохвиля блискало. Від Діла потягав вітер, та такий холодний, мов з-над льодового поля.

— Ов, на щось погане заноситься! Не дай господи граду.

— Ну, то-то би праці збавило, Христе єдиний.

— Але ж бо й справді, де тота дівка поділася? — закинув хтось. — Чи не вдуріла та не потеклася де в ліс родити? Адже в таку хвилю вона заков'язне вночі. Піти би пошукати.

Люди балакали, стоячи на вигоні, і не розходилися. Нараз із Микитичевої хати почувся страшенний писк Митра, що прошиб усіх до костей.

— Господи, справді вдуріла жінка, замучить хлопця!

— Та чого ви тут стоїте, як барани? Чому не йдете до хати та не віддрулите навіжену бабу від дитини? — заговорив грізно старий Прокіп. — Коли роздобула хлопця, то нехай же ж його годує! Не сміє тепер мучити та катувати його.

— Е, хотіла би позбутися завади! — сказав хтось.

Люди, гомонячи, поперли на Микитичеву обору, але ще не вспіли ввійти в лісу, коли назустріч вибігла розхристана та задихана Анна і крикнула тривожним голосом:

— Люди добрі, будьте ласкаві, біжіть у ліс, шукайте. Вона десь над Глибокою Деброю в яличках. Ледве признався той бахур поганий. Біжіть, людонькове, біжіть, — адіть, яка туча надходить, ще-де біді смерть буде, та потому скажуть на мене, що я вигнала її з хати!..

Баби обступили Анну і зачали з нею щось шептати, а чоловіки відразу побігли в ліс шукати за Напудою. Мене мама потягли додому.

Не минула й хвиля від заходу сонця, а вже на землі залягла така пітьма, що я, виглядаючи з хати крізь шибу, бачив саме стільки, як коли б шибу знадвору обліпив смолою. Тільки вихор завивав поміж углами та

шарпав китиці з причілків хат. Хвиля від хвилі лопотіли грубі дощові краплі в вікно. Блискавки кривавим світлом пороли пітьму, а громи потрясали хату, повітря і землю.

— Йой, господи, що за страшна буря, — сказали мама, прийшовши знадвору до хати. — Щось лихе буде. Я виразно чула, як під Микитичевим дубом щось стогне, але так жалісно та страшно, що мені волос угору пішов.

В тій хвилі блискавка запалала на небі, загуркотав грім і з великим лускотом влетіла служниця до хати.

— Матінко Христова, — скрикнула вона, ледве дух переводячи, — то, певно, щось покутує під Микитичевим дубом, що так тяженько йойкає! Господи, як я вчула, серце в мні застило, а воно все: "Йой, доленько моя! Йой, дитинонько моя! Йой, житє моє непросвітнє!.." Так, як ось за вмерцем заводять.

Усі, кільки нас було в хаті, вибігли надвір, незважаючи на вихор, громи та блискавиці. Ми підійшли аж до Микитичевого плота, але, крім шуму бурі, що термосила могутніми конарами дуба, не чути було нічого. Ми вернули назад до хати.

За добру хвилю надійшли тато з слугою: вони бігали оба в ліс, лазили по яличках та зломах, але не могли надибати ані сліду Напуди. В якімось понурім, темнім страсі лягли ми спати. Про Напуду бесідували тільки шептом. А тим часом дощ мов із цебра жбухав на землю, а блискавиці коли-не-коли, мов огняні змії, прорізували пітьму та відбуркувалися далекими громами.

На другий день сонце зійшло весело на погідне небо. Буря минула, не наробивши великої шкоди, тільки все, відсвіжене по довгій спеці, зеленілося, простувалося, блищало благодатними краплями дощу, немов сміло і радісно хапалося до нового життя.

Зранку було ще холодно, але, скоро сонце обігріло трохи повітря і просушило росу, ми, діти, зібралися до забави. На нашій оборі зійшлася ціла громадка дітей, хлопці й дівчата з усіх хат. Тільки Митра не було.

— Ну, то Митро набрав учора від матері. Певно, нині не може ходити, — сказала одна дівчинка.

— А ви чули, як учора щось під дубом йойкало? — запитав я.

— Ні, не чули. Або то щось йойкало?

— Адже мама чули, — відповів я, — та й он Марина. Ще як лиш зачало гриміти, — наші ще тоді не повертали були з лісу.

— Ану, ходім, подивімося, що там таке?

— Ні, не треба йти, — сказала дівчина боязко. — Татуньо казали, що як де що йойкає поночі, то там нечисте місце. Як хто на нього стане, то йому нога всохне.

Але хоч і як ми боялися подібних казок, якими нас лякано відмалку, то все-таки цікавість перемогла. При тім се ж було в ясний день, тато тут же на оборі рубали дрова, та й під дубом було так гарно, зовсім не страшно. Ми зібралися на відвагу і пішли під дуба.

— Та чого ви боїтеся! Адіть, тут нема нічого, ходіть, — кричав один хлопчина, біжучи передом. Але нараз поховзся, мало не впав, зирнув під ноги і став, мов задеревілий.

Ми не бачили зразу зміни на його лиці, аж коли вчинилися біля нього, то й наші очі знехотя звернулися в те місце, де поховзся Михайло. І ми всі хвилинку стояли, мов одеревілі з перепуду. На тім самім місці, де вчора Митро показував нам кров крілівських синів, зачаровану в песьому молоці, тепер стояла ціла калюжа правдивої людської крові.

— Йой, кров, кров, татуню! — зверещали ми раптово, кинувшися рядом утікати з саду.

— Що там, що там? Дух святий з вами! Що таке? — закричали тато, підбігаючи до перелазу.

— Кров, кров, ціла калюжа! — кричали ми зо страху.

— Де кров, де? — питали тато, перелазячи в сад.

— А он там під дубом!

Тато пішли оглянути показане місце і пробуркотіли:

— Ну, певно, якесь нещастя!

А далі до нас:

— Діти, побіжіть-но закличте сюди Микитича, Прокопа та й своїх татів, хто є дома.

Діти порозбігалися.

— От знов біда готова бути! Ще не дай, боже, чого, комісія з'їде, протоколи!.. А все через того сумлінника!

Люди посходилися, питаючи, що сталося. Тато показали їм калюжу крові.

— Ну, що ж, — відізвалися деякі з людей, — певно, тхір поночі курку з'їв, а ви зараз людей скликаєте.

— Так? — скрикнув старий Прокіп. — Ой, певне, що тут курку з'їджено, але яку. Ось подивіться сюди!

Прокіп стояв обіч, і люди ззирнулися на нього. Він своїм закованим костуром почав шпортати землю, відважив одну дернину, другу, вишпортав трохи глини, люди зирнули і ахнули. Деякі почали хреститися.

— Господи, помилуй грішну душечку. Ото! Ото! — гомоніли люди.

З-під глини визирало посиніле, запухле личко дитини. Микитич, поглянувши на нього, закусив зуби і страшно-страшно поблід.

— А де тота... Напуда? — крикнув хтось із людей. — Знайти б її! Де вона?

В тій хвилі один хлопець закричав трохи оподалік на стежці.

— Що там знов таке? — загомоніли люди.

— Слід, нанашку, слід по стежці!

— Біжіть за слідом! — сказав Прокіп. — Чень її знайдете, коли ще, бідна, жива, ночувавши вчорашню ніч надворі.

Побігли люди за кровавим слідом униз Микитичевим садом. Далі, далі, вниз Садом, у берег, — аж ось не стало сліду. Люди зупинилися.

— Ну, а тепер куди? — запитав один.

— Тихо, чуєш? — шепнув другий.

Усі замерли. Тихо-тихо, мов десь з-під землі, чути було важке, болюче стогнання.

— Господи, се, певно, вона! От тут у деберці! Ходім, може, ще живу душу виратуємо!..

Ніколи не забуду того страшного, болем, жахом і грижею спогаженого лиця Напуди, коли її вивели з деберки. її волосся було все замулене болотом, на руках сліди крові, одіж уся мокра і заталапана.

— Даруйте мені життя! Даруйте життя! — благала вона тих, що її вели.

— Ходи, дурна, адже тобі ніхто нічого не робить. Ходи до хати.

— Ні, я не піду до хати! Він мене заб'є! Господи, він мене заб'є.

— Хто такий? Який "він"?

— Я вже знаю, який. Ні, не піду! Радше в могилу.

— А нащо ти дитину задушила?

Напуда мовчала. Привели її між людей, але вона з переляку і болю не могла стояти на ногах, упала на землю. Людям не стало серця допитувати її. Післали по комісію до міста, а Напуду завели до хати, таки до Микитича. Швидко з'їхала комісія: суддя і жандарм. Напуду закували, взяли дитину і поїхали.

Довго ще потім балакали наші люди про неї. Вона в суді призналася, що задушила дитину, але хто був батьком дитини і пощо вона задушила її, того нізащо не хотіла сказати. Хотіла потім і сама скочити в воду, але вона так дуже боялася води — не скочила. Її судили в Самборі. Микитич,

Анна, мої тато і ще кілька людей ставали за свідків. Дали їй п'ять літ, але ті, що бачили її на розправі, говорили, що з неї ледве тлінь була, певно, довго не подихає. А малий Митро ніколи вже не виходив з нами бавитися. Відколи взяли пани його тітку, що одна, може, любила його щиро, відтоді він став іще більше понурий, лінивий та відлюдний. Він рідко виходив із хати, і я рідко видав його. Часом тільки, коли була гарна погода, я, зазираючи крізь пліт до Микитичевого саду, бачив Митра під дубом. Він заслинював стебло, підпускав на плинне дзеркальце краплину песього молока, і, вдивляючися в різнобарвні переливи острого плину, співав мертвецьким голосом:

Виїдь, виїдь, крілю,

На червонім коню,

Твої сини порубані,

Під сим мостом поховані

Восени мене віддали до школи, а коли я приїхав додому на різдвяні свята, вже я не застав Митра. Він умер на самої покрови. Зараз по його погребі Микитич нагнав його матір від себе, і вона щезла з села не знати куди, так, як не знати, відки прийшла.

Життєві хвилі та вражіння швидко затерли в моїй пам'яті ті два дивні сумовиті лиця, понурі та нелюдяні постаті двоїх молодих людей, скривджених долею і немов проклятих богом. Та по довгих роках, коли й мене самого кинула доля в ту безодню, на дно суспільності, і змусила переживати хвилі, коли чоловік поневолі питає себе: "Пощо я жию? Чи варто жити, щоб приймати муку?" — аж тоді виринули в моїй пам'яті їх мученицькі, давно забуті лиця. Ось вони, ті парії людської громади, ті без вини винуваті! І вони живуть, мучаться весь вік, без ясних споминів і без ясних надій, мов ті подорожні, що вийшли в дорогу в мрячний день і йдуть тою мрякою всю дорогу. Вони минають зелені луги, цвітучі

левади, плодючі сади і многолюдні села, минають тисячі красот і радощів і не бачать нічого, — бачать лише сіру мряку, сірі стовбури дерев та сірі непривітні лиця. І коли можна у них говорити про яке щастя, то воно хіба в тім, що не зазнали нічого кращого і не мають за чим тужити. І, згадавши те їх життя, я почув докір у серці, що посмів рівняти свою долю з їхньою, і той гіркий докір був мов хіновий порошок хорому на пропасницю: він гіркий, але проганяє пароксизм.